

AZ ISMERETLEN DÉRI FRIGYES: A SELYEMGYÁROS

LAKNER LAJOS

ABSTRACT

Frederick Déri was born in 1852 in Bács. In 1873 the family moved to Vienna. In 1882 he joined a silk manufacture which was a sunrise industry in Austria. In 1886 he bought a factory in Bodenstadt in Moravia and in 1899 he established its subsidiary firm in Mähren-Schönberg. Déri assessed the market and the supplies of the factories and became specialized: he started to produce tie silk and scarves. He introduced a lot of interesting production innovations. His products were marketable so in Hungary and abroad as overseas. In 1908 a publication was issued on the occasion of the 50th anniversary of Emperor Francis Joseph's rule. This publication gave a detailed description of the spiritual and economic life. According to its author, among those who were able to dictate fashion, which was widely recognized for a long time, Frederic Déri was one. On the basis of taxes he paid the conclusion can be drawn that it was not World War I. that brought a significant change for his enterprise but the breaking up of the Monarchy and that his factories got on the territory of foreign countries. In 1923 he sold them.

A köztudatban Déri Frigyes neve a műgyűjtéssel, és nem az iparral forrt össze. A gyűjteménye számára Debrecenben épült Déri Múzeumot sokan ismerik, viszont kevesen tudják, hogy a Monarchia egyik legjelentősebb selyemgyárosa volt. Tanulmányomban vállalkozói tevékenységét mutatom be.

Déri 1852. december 10-én a délvidéki Bácsban született Deutsch Mórítz és Weindinger Johanna gyermekeként. Az apa minden bizonnyal a 19. század negyvenes éveiben telepedett le a Bácskában, előbb a bérelt földjei központjában, Bácsban, majd Baján. A zsidóság lélekszáma az 1840. évi 29. tc. után e térségben is rohamosan emelkedni kezdett. Az újonnan érkezett zsidók általában magyar többségű településekre költöztek be. A nagyobb közép- vagy dél-magyarországi városok felé vándorlás ettől kezdve vett nagyobb lendületet. Baján 1848 és 1856 között 162 családdal (463 fő) gyarapodott a zsidó közösség létszáma.¹

Deutsch Mórítz földbérelő volt,² aki a mezőgazdasági és kereskedelmi szempontból fontos Ferenc-csatorna megépülése után más zsidó kereskedőkhöz hasonlóan meglátta a gabonakivitelben rejlő lehetőséget. 1869-ben a Baján élő 162 zsidó család közül 98 folytatott kereskedelmi tevékenységet. Deutsch feleségül vette egy befolyásos bajai kereskedőcsalád leánygyermekét, Weindinger Johannát. Az 1868-os Bács-Bodrog megyebeli bajai választókerület választói között, akik az Izraelita Kongresszusra küldhettek képviselőket, ott voltak a Weidinger család tagjai is. E listára a tehetősebb zsidó családok férfi tagjai kerülhettek föl, akik a városi és a zsidó közélet meghatározó jelentőségű szereplői voltak.³

A család az 1850-es évek közepén Bajára költözött. E döntésben két tényezőnek lehetett döntő szerepe. Az egyik, hogy Bács nem volt kereskedelmi szempontból fontos település, míg Baja kereskedelmi központ volt: ide kerültek Bácska településeiről a kivitelre szánt áruk.⁴ A családfő másik döntő fölismerése az lehetett, hogy a polgári világ értékrendjében az egyénileg és nem örökletes módon megszerzhető, illetve a társadalmi érvényesülésnél egyre fontosabb szerepet játszó tőke a műveltség. S ez nemcsak egy új típusú polgári karrier esetében volt elengedhetetlen, de fontos szerepe volt a zsidó státusz kompenzálásában is.⁵ Tehát a család a gyerekek könnyebb iskoláztatása miatt is költözött át Bajára, akik a középiskola után – szinte valamennyien – további tanulmányokat folytattak.

Déri Frigyes a ciszterciek gimnáziumába járt, ahova szívesen vitték gyermekeiket a zsidó családok, ugyanis a nem katolikus tanulók minden tekintetben ugyanolyan elbánásban részesültek, mint a katolikusok. A gimnázium elvégzése után az apa olyan oktatási intézménybe küldte gyermekeit, ahol szakmát tanulhattak. Így került Déri Frigyes Bécsbe, kereskedelmi és textilipari iskolába, s közben tapasztalatokat is szerzett különböző textilgyárakban. 1878-ben például a Ruhr-vidék egyik legfejlettebb városában, Krefeldben volt tanulmányúton.⁶

1873-ban a család Bécsbe költözött. A 19. század közepétől folyamatos volt a zsidóság bevándorlása ide, ami 1867 után jelentős lendületet vett. Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy ettől az évtől törvény garantálta a zsidók polgári szabadságát. 1868-ban ehhez az alaptörvényhez kapcsolódva kimondták, hogy 14. évét betöltött személy nemre való tekintet nélkül szabadon választhat

magának vallást, vallási közösséget. Sok zsidó számára a birodalom metropolisza, Bécs jelentette a felemelkedés lehetőségét; voltak, akik a várost „földi paradicsomként” ünnepelték.⁷ Hogy miért kelt útra a Deutsch család, nem lehet pontosan tudni. Egyik lányuk, Déry Julianna visszaemlékezése szerint „a pazarló élet és néhány év rossz termése arra kényszerítette a családot, hogy mind jobban leszállítsa igényeit. Nemsokára eltűnt Julianna szeme elől a gyönyörű négyes fogat, melyen oly gyakran hajtottak a birtokról Bajára és a gond lassanként felütötte fejét a házukban. Nemsokára el is kellett hagyniuk a bérletet...”⁸ Az életvitelről mondottakat el kell fogadnunk, még ha a visszaemlékezés torzíthat is. A család elszegényedése azonban minden bizonnyal összefüggésbe hozható az 1873-as gazdasági válsággal is, ami egy időre megroppantotta a magyar gazdaságot, benne számos pénzintézetet, kereskedőt és vállalkozót. A családfő Bécsben már csak kereskedő volt, földbirtok nélkül, s hamarosan – felesége hagyatéki aktája szerint 1882 körül⁹ – önkezével vetett véget életének. Lánya emlékei szerint, aki apjával élt Bécsben, Deutsch Mórítz nem tudta megszokni a nagyvárost, az mindvégig idegen maradt a számára.¹⁰

Az apával ellentétben Déri Frigyes számára sikert hozott Bécs: a Monarchia egyik legjelentősebb selyemgyárosa lett. Hétszobás lakása a Mariahilfer Strasse-n állt, vagyis a belvárosban, ami épp ebben a korszakban veszítette el korábbi karakterét, lakónegyed-jellegét. A korábbi kézműves és kisiparos műhelyek, illetve üzletek helyén bankok, biztosítók központjait és áruházakat építettek fel, melynek alkalmazottai itt kerestek maguknak lakást. Valóságos építési „boom” jellemezte ezt az időszakot. A régi házakat lebontották, helyükre többemeletes bérházakat építettek.¹¹ A Mariahilf a középosztály lakónegyede volt, akárcsak Leopoldstadt, Josefstadt, Landstraße, Neubau vagy Alsergrund. A város lakószervezete a társadalmi osztályok elkülönülését tükrözte. Megfigyelhető, hogy a zsidók előnyben részesítették az egymással való együttélést, főleg az I. és II. kerületben éltek; számuk elérte a harmincezret, életmódjukban megőrizték a hagyományokat. A VI. kerületben, ahol Déri Frigyes lakása is található volt, mindössze másfélezerre volt tehető a zsidók száma,¹² s életformájukban sem különböztek a nem zsidó lakosoktól. Ez Déri asszimilációs törekvésére utalhat, ami a kikeresztelkedésben és a névváltoztatásban teljesedett ki.

A Déri-gyűjtemény Debrecenbe kerülésének egyik debreceni egyengetője 1944-ben írt leveléből tudható, hogy Déri Frigyes soha nem beszélt családja eredetéről, bár a városban pusmogtak zsidó származásáról.¹³ Az áttéréseknek három oka lehetett. A források vizsgálatakor személyes és politikai okokat találtak leginkább, csak nagyon ritkán vallásit, utóbbit a századforduló idejétől pedig egyáltalán nem. A személyes okok között leginkább a szerelem és a másik iránt érzett szeretet, vonzalom a legjellemzőbb.¹⁴ Minden bizonnyal ez volt az ok Déri Frigyes esetében is, aki a katolikus Louise Brix-ot vette feleségül. A nő saját kezűleg írt utolsó akaratóból egy mélyen vallásos, a férjét szerető személyiség képe rajzolódik elénk. Gondolhatnánk persze

formalitásnak, konvencionak a halál utáni találkozás reményének és a férje iránti szeretetének kifejezését, azonban a levél nagyon is személyes, nem hivatalos irat, inkább a szerető férjhez szóló kérés, vagy talán neki írt utolsó vallomás.¹⁵ Ebből pedig arra következtethetünk, hogy valóban szerették egymást, s Déri áttérését a szerelem motiválhatta. Emellett azonban érdemes arra is fölfigyelni, hogy a Brix család hat férfi tagjából öt gyáros volt, a három lánytestvér pedig gyárosokhoz ment feleségül, s a család bejáratos volt a társadalom felsőbb köreibbe is.¹⁶ A Bécsbe érkező és vállalkozói pályáját indító fiatalembernek az a kapcsolati háló, amivel a Brix család rendelkezett, segítségére lehetett az érvényesülésben. S épp ez a másik ok, amit a szakirodalom az áttérés motívumaként megnevez. A sikeres pályák és a prominenssé lett személyiségek életútja igazolni látszik az áttérés és a karrier közti összefüggést.¹⁷

A Deutsch család tehát 1873-ban hagyta el Magyarországot, s Déri Frigyes már egy évtized múlva számon tartották a selyemgyártás területén. Vagyis pár év elteltével az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legsikeresebb és szakmailag is elismert textilipari vállalkozójává lett. 1878-ban többek között ő képviselte az osztrák kereskedelmi és iparkamarát a párizsi világkiállításon, 1879-ben pedig a magyar kereskedelmi miniszter kérte föl, hogy segítsen eldönteni, helyes úton jár-e a magyarországi selyemtenyésztés.¹⁸

Déri a bécsi kereskedelmi tanulmányok után Karl Libermannhoz társult be, ekkor még Friedrich Simon néven. Selyemgyártás volt a fő profiljuk, az 1880-as években kiadott címjegyzékben már Déri Friedrich S. & Compani vagy Déri & Liebermann néven vannak bejegyezve Déri Mariahilfer Strasse-i címére. 1890-re aztán, amikor már megvoltak Déri saját morvaországi gyárai, a Simon utónevet felváltotta a Karl. Sajnos nem találtam ennek magyarázatát.¹⁹ Déri Frigyes gyors karrierje alapján joggal következtethetünk arra, hogy az áttérés elősegítette sikereit. Pontosan még nem sikerült kiderítenünk, mikor kötött Déri Frigyes és Louise Brix házasságot, azonban a feleség 1910-ben írt, utolsó akaratát rögzítő írásában hosszú együttélést említ. Louise 1864-ben született, tehát valamikor a 80-as évek közepén házasodhattak össze. Déri 1886-ban vette meg első csehországi gyárát, a másodikikat pedig 1899-ben, amihez nemcsak szakmai hozzáértésre, a piaci folyamatok átlátására, hanem pénzre és biztos gazdasági háttérre is szüksége volt.²⁰

A huszonegy éves Déri Frigyesnek számottevő változást hozott az 1873-as esztendő. Az év egyrészt veszteséget jelentett a számára, mert el kellett hagynia gyermekkora városát, és bizonytalanságot, mert egy teljesen új életet kellett kezdenie, amibe az apja bele is roppant. Másrészt azonban erőt is meríthetett az új helyen, perspektíva is nyílhatott a számára. Ebben az évben ugyanis, elsőként a német nyelvű országok közül, Bécs rendezte meg a Világkiállítást, amely egyszerre szolgálta a Monarchia nagyhatalmi helyzetének megerősítését, Bécs világvárosi rangra emelését és a rivális, dinamikus fejlődő Berlinnel szembeni térnyerését. A kiállítás főnnállásának

hat hónapja alatt harminchárom fejedelem, tizenhárom trónörökös és húsz herceg látogatta meg a bécsi udvart. Az öntudat emelésének egyik eszköze volt, hogy a rendezvény erősnek és a gazdagnak mutatta az osztrákok gazdaságát és szellemi életét. Az uralkodó ki is nyilvánította, hogy ezek támogatása állami kötelesség. Az esemény tehát alkalmat adott arra, hogy Ausztria fölmérje gazdasága helyzetét. Az áttekintés a gazdaság és az ipar minden területén fejlődést mutatott, ahogyan az a Prof. Wilhelm Franz Exner, a Világkiállítás általános igazgatója és több szakember által írt *Geschichte der Gewerbe und Erfindung* c. munkában is olvasható. Az utóbbit azért kellett számba venni, mert a kiállításon az egyik fő szerep a találmányoknak jutott.²¹ Az egyik leghíresebb és legjelentősebb bécsi selyemgyáros, Johann Flemmich ekkor vásárolta meg első fonalszövő gépét Caspar Honeggertől.²² A gép iránti korabeli bizalmatlanságra jellemző, hogy nagyanyja biztos bukást jósolt a számára. Nem így történt, ahogyan a kiállítás is erőt és lendületet sugallt. Az építkezések és az infrastruktúra kiépítése növelte a keresletet az építőipari termékek és a munkások iránt: 1872-ben ötezer munkást regisztráltak Bécsben, akiknek feladata a kiállítási épületek kivitelezése volt. A város szállókat hozott létre a munkástömeg számára.

A Világkiállítás jelentősen fölgyorsította Bécs modernizációját. A várható nagyszámú látogató miatt 1868 és 1873 között megduplázódott a város közlekedési hálózata, 1870 és 1875 között elvégezték a Duna szabályozását, hogy az esetleges ár ne öntse el a Prátert; víztornyot emeltek, hogy csökkentsék a fertőzések kockázatát, a Kärtner Strasse-t, az óváros főutcáját pedig zajcsökkentő bitumennel fedték le.²³ Mindez, folytatva az 1859 óta zajló városrendezési munkálatokat, hozzájárult Bécs nagyvárosi jellegének kialakításához.

Dérre, mint ahogyan másokra is, minden bizonnyal hatással voltak az építkezések, a modernizáció, a nagy készülődés és maga a látványos kiállítás. Nem elképzelhetetlen, hogy a Világkiállításon látottak hatására is választotta a selyemipart. De az is lehetséges, hogy már Magyarországon hallhatott valamit a selyemhernyó-tenyésztés fontosságáról és gazdasági jelentőségéről. Az 1850-es évektől ugyanis egyre több szó esett erről, mert Bezerédj István az állami támogatás mellett mind több gazdálkodót igyekezett megnyerni az ügynek. Az 1850-es évek közepén Bácskában hét fonoda is állt, a hatvanas években pedig megszorodtak a selyemtenyésztést népszerűsítő kiadványok. 1868-ban magyarul is megjelent Wukasinovics Antalnak, Verőce megye selyemhernyó-tenyésztés felügyelőjének a könyve az eperfa gondozásáról és a selyembó termesztéséről, 1870-ben pedig egy másik, gyakorlati tenyésztési útmutató is napvilágot látott. Az 1873-as bécsi világkiállításon, melyen már önálló államként jelent meg Magyarország, tizennyolcan képviselték a selyemipart. Bezerédj István özvegye, Bezerédj Adél hidjai selyemtermékei nagy aranyérmeket nyertek. Nem véletlen, hogy a vállalat még a kiállítás ideje alatt értékesítette nyersselymét,

a szőtt kelmeárut pedig a környező vidéken adta el. A hidjai vállalkozás gyártás-vezetője Lővenstein Lipót volt, a kelmék színnyomatait pedig Bécsben készítette Preusse József. A kiállítás katalógusában a selyemtenyésztés egyik gyújtópontjaként Bácskát említették meg, Sopron, Vas és Tolna megye mellett.²⁴ Mindezek alapján talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy Déri már korábban hallhatott valamit a selyemiparról. Emellett szól az is, hogy Bezerédj István fia, Pál szoros kapcsolatot ápolt Déri Frigyessele. Bezerédj 1879-ben tért vissza Magyarországra hosszú nyugat-európai tanulmányútról, majd átvette nagybátyja birtokát, s folytatta a hidjai selyemtelep és fonoda működtetését. Épp ebben az évben rendezték meg Székesfehérváron az országos kiállítást, amin Bezerédj Pál is részt vett a termékeivel. A standon azonban nem csak ezeket mutatta be, hanem egy füzetet is osztogatott a látogatóknak, melyben egyrészt az országos selyemtenyésztés fontosságára, másrészt az elkövetkező idők tennivalóira hívta föl a figyelmet. Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter fölfigyelt a kiadványra, és megkérte a szerzőt, hogy készítsen részletes tervet a magyarországi selyemtenyésztés fellendítésére és iparrá fejlesztésére. A tervezet meggyőző volt, aminek bizonyítéka, hogy az ágazattól nem vonták meg az állami támogatást, noha korábban ezt tervezték. Bezerédj Pált 1880 márciusában az Országos Selyemtenyésztés Főfelügyelőségének az élére nevezték ki.²⁵

Számunkra különösen érdekes, hogy 1879-ben a miniszter Déri Frigyesre kérte föl: segítsen eldönteni, érdemes-e Bezerédj terve a támogatásra. Minden bizonnyal nem azért, mert már szaktekintélynek számított – még nem is lehetett az, hiszen épp ekkor tért haza németországi tanulmányútról. Sokkal inkább a személyes kapcsolatnak és a szülőhelynek lehetett ebben szerepe. Erre következtethetünk abból is, hogy a Bezerédj Pálról szóló könyvek nem a hivatalos szakmai tanácsadók között sorolják föl Dérit, hanem mint baráti támogatót.²⁶ Az is emellett szól, hogy a tanácsadók között egyedül ő volt magyar, a többi olasz vagy francia. Mindenesetre talán Dérinek is köszönhető, hogy a század utolsó évtizedében a selyemtenyésztés hallatlan fejlődésének lehetünk tanúi Magyarországon.

Déri Frigyes a selyemgyártásra alapította vállalkozását. Minden bizonnyal jól fölismerte, hogy gyorsan fejlődő ipárról van szó. A selyemiparnak sajátos helyzete volt Ausztriában: Mária Terézia idejében kezdődött el olasz székelyekkel, aminek következtében az osztrák gyárak lassan elveszítették jelentőségüket, és csak a 19. század elejére tudtak újra megkapaszkodni a piacon. Viszont Milánó és Como ekkor már nagyon nagy konkurenciát jelentett a számukra. S miután Ausztria 1865/66-ban elveszítette olasz provinciáit, újra meg kellett teremteni a hazai selyemipar alapjait. Sikeresen tették: 1866-ban 250 mechanikus gép volt és kb. 6300 kézi szövőszék, valamint a szalaggyártáshoz még külön rendelkezésre állt 2700, melyeket részben kézi használatra alakítottak ki, részben gépiesítve voltak. 1872-ben már 9000 kézi és 700 mechanikus szövőszéket tartottak számon.²⁷

Ezzel párhuzamosan egy másik folyamat is megfigyelhető: megindult a vasúthálózat kiépítése, ami megkönnyítette a gépek terjedését és a késztermék elszállítását. 1839-ban épült meg a Bécs–Brünn-vonal, 1850-ben megteremtették az összeköttetést a porosz vasútvonalakkal, 1873-ban átadták a morva-sziléziai központi vasutat Troppau-ig és Jägerdorfig, 1878-ben pedig kiépítették a mellékvonalakat Römerstadig. 1909 márciusában Déri is tagja volt annak a küldöttségnek, amely a vasútert felelős miniszternél járt, hogy valósítsák meg a Bodenstadt és Märisch-Weißkirchen közti vonalat.²⁸ A vasúthálózat kiépítése jelentős változást hozott a bécsi selyemipar számára, ugyanis sok gyár vidékre települt át. Az új üzemek leginkább Morvaországban és Sziléziában épültek föl. A vasúthálózat kiépítése, a tanult munkások és az olcsó bérek jelentették a morva selyemipar fejlődésének alapjait. Ennek következtében 1890-ben az Ausztria selyemiparában dolgozók harmada élt a morva városokban. Az 1850-es években a brünni kamaránál még csak mindössze tizenegy selyemszövő állt bécsi tulajdonosok alkalmazásában, tizenkilenc szövőszéken dolgozták föl a selymet, készítették a selyemkendőket és a félselyem bélésanyagokat.²⁹ Az új alapítású gyárak nagyobbik részét Olmütz és Troppau környékén építették föl, míg a korábban központi szerepű Brünn jelentősége csökkent. Ez is jól mutatja, hogy az ipar az olcsó munkaerő vonzásában a peremterületeket részesítette előnyben. 1880-ban nyolcvanhárom selyemszövede volt Bécsben, Tirol tartományban öt, Voralberg tartományban egy, a cseh területeken húsz, Morvaországban hét, Sziléziában pedig egy. 1885-ben a birodalmi fővárosban már csak ötvennégy gyár volt, Tirol és környékén tizenegy, Voralbergben változatlanul egy. A cseheknél szintén változatlan volt a selyemgyárak száma, de Budweisben tizenegy újabb létesült, a morva területeken pedig tizenegyre emelkedett a számuk. Sziléziában nem történt változás. 1889-ben Bécsben összesen nyolcvankét selyemgyáros volt a cégnévmutató szerint, ebből körülbelül negyvenkettőnek volt selyemáru-boltja, amely húsz olyan gyárhoz tartozott, amelyek nagy mennyiségben állították elő a selymet és a selyemárut. Bécsben tehát radikálisan csökkent a selyemgyártás, míg a morva és sziléziai területeken erőteljes növekedés volt megfigyelhető. Mindez összefügg azzal, hogy a nagyvárosban nőttek a bérek, mert drágult a megélhetés, s a munkásság az erősödő munkásmozgalom és a szakszervezetek hatására egyre komolyabb aktivitást mutatott. Ezzel szemben állt a morva és sziléziai városokban élő munkások olcsó bére, képzettsége és csekély önvédő aktivitása. Mindezek következménye volt, hogy a bécsi gyárosok közül sokan áttelepítették üzemüket az osztrák birodalom távoli koronaterületeire, miközben továbbra is bécsi üzleteikben árulták a selymet és belőle készült termékeket.

A 19. század egyik legsikeresebb iparága a selyem- és a selyemáru-gyártás volt. A termelés csúcsa az 1860-as évek és az 1870-es vége között volt, de stabilitását a század végéig megőrizte. A gépesítéssel összefüggő fejlődést jól mutatja, hogy

a selyemhulladék behozatala az 1881-es 13 598 méterről 1890-re 15 848-ra nőtt, míg a kivitel épp fordítva mozgott: 1881-ben 11 090 méternyi vitték ki, míg 1890-ben már 13 265-öt. A selyemáruk esetében szintén folyamatos fejlődést figyelhetünk meg: Ausztriába 1881-ben 3792 métert hoztak be, és csak 1903 métert exportáltak, míg 1890-ben már csak 2966 méter volt a behozatal, szemben az 5083 méternyi kivitt kész selyemmel.³⁰

Déri Frigyes 1886-ban vásárolt gyárat Bodenstadban, majd 1899-ben Mährisch Schönbergben, a Sumavka utcában, ami az előbbi fióközeme volt. A schönbergit 1884-ben a bécsi Kaspar Einziger alapította.³¹ Nem a régi mód szerinti, többemeletes épületről volt szó, ami nem felelt volna meg a gyár korszerű berendezése támasztotta igényeknek, sem a higiéniai követelményeknek, hanem az új szokás szerint készült. Hatalmas csarnokokat emeltek, melyek szellősek voltak, s az ablakok délre irányultak, hogy a munkások a lehető legtöbb fényt kapják, mert a szövésnél mindenekelőtt a szemek voltak nagy terhelésnek kitéve.

Bodenstadt egy kis városka volt Észak-Morvaországban. Az 1870-es években körülbelül kétszáz ház állt itt, melyben kétezer lakó élt. Meglehetősen messze volt mindentől, a legközelebbi nagyobb települést, Mährisch-Weißkirchent másfél óra alatt lehetett elérni autóval. A gyárat Franz Stoll és Emil Hauswirth irányította és képviselte. Ők voltak a technikai vezetők és az összes művelet felügyelői, míg Déri a bécsi telephelyen a kereskedői tevékenységet folytatta. A technikai vezetők számára minden bizonnyal valahol a városban bérelt vagy vett irodahelyiséget. Támogathatta a kisváros fejlődését, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy 1902-ben díszpolgárrá választották.

A másik telephelyet egy a 18. századtól kezdve prosperáló városban, Mährisch Schönbergben nyitotta meg. A város fejlődése leniparának, különösen egy bizonyos bársonyfajta előállításának monopóliumának volt köszönhető. E tradíció megkönnyítette, hogy 1785-ben az első manufaktúrák áttelepüljenek Manchesterből. 1871-ben megépült a várost a fő vasúti közlekedési útvonalba bekapcsoló vasútvonal. A textilipar fellendülése a 19. század második felében következett be, amikor bécsi gyárak tették át fióktelepeiket morva vidékre, s lett Mährisch Schönberg a vászon- és selyemgyártás centruma. Sokkal nagyobb számban állt itt rendelkezésre az olcsó munkaerő, mint Bodenstadban, mert 1900-ban 789 lakásban 11 636 lakos élt. Az ipari fejlődés a városban is meglátszott, pompája miatt „kis Bécs”-nek nevezték. Mährisch Schönbergnek a századfordulóra volt múzeuma, tűzoltósága, rendszerezettek voltak a zenei rendezvények és a színházi előadások. A német öntudat erősségére utal, hogy 1902-ben megnyílt a német közösség háza.

Déri fölmérte a piacot és a gyárak kínálatát, s elhatározta, hogy specializálódni fog. Nyakkendőszelymet és nyakvédő sálát készített, melynek gyártásába egész sor érdekes újítást vezetett be.³² Üzemeiben 1887-ben 300 munkás dolgozott 250 Jacquard-féle

szövőgépen.³³ 1923-ban Bodenstadtban már 1770 szövőszéket, festő- és nyomógépeket, 4000 lóerős gőz- és 1150 lóerős vízmeghajtású gépparkot találunk, Mährisch Schönbergben ugyanakkor még 200 mechanikus, 100 kézi és 50 gőzmeghajtású gép dolgozott.³⁴

Termékei belföldön, külföldön, valamint a tengeren túli területeken is vevőkre találtak. A vállalkozás évről évre egyre nagyobb népszerűsége tett szert, minden jelentős külföldi piacon ismerték a gyár és Déri nevét. Olyannyira, hogy az éves termékmennyiség folyamatosan nőtt. A siker és a növekedés fönntartásának eszköze a nyakkendőszelyem folyamatos megújítása volt. Az 1908-ban, I. Ferenc József uralkodásának 50. évfordulójára kiadott, a szellemi és gazdasági életet részletesen bemutató kiadvány szerzője szerint Déri Frigyes volt az elsők egyike, aki hosszú ideig és széles körben képes volt irányítani a divatot. Az 1890-es években nagyon egyszerű nyakkendőket hordtak, többnyire egy kis figura volt nyomva a szaténanyagra, s rendszerint csíptetővel hordták, ami bosszantó percekot okozott a viselőjének, amikor a levesestányérba vagy a kávéscsészébe esett. Hordtak még plasztron nyakkendőt, valamint csokornyakkendőt is.

A századfordulóra a nyakkendőgyártás egyre inkább divatfüggő lett.³⁵ A gyár az USA-ba, Kanadába, a dél-amerikai államokba, Ausztráliába, Angliába, Franciaországba, Belgiumba, Svájcba, Olaszországba, Németországba, Svédországba, Norvégiába, Oroszországba és a balkáni államokba exportálta termékeit, ami bizonyítja, hogy a császár jubileumára készült kiadvány valós tényeket közölt.

Déri termékeinek kiválóságát nemcsak a kiterjedt piac igazolja – bár mindenekelőtt mégiscsak ez –, hanem azok a díjak, melyeket a különböző kiállításokon kapott. 1887-ben a Dél-Ausztrália fővárosában, Adelaide-ban rendezett kiállításon nyerte el az érdemkereszt első osztályát (First order of merit), 1888-ban Sidney-ben aranyéremmel tüntették ki. További elismeréseket és díjakat kapott az 1898-as bécsi jubileumi kiállításon,³⁶ 1900-ban a párizsi világkiállításon (Grand Prix), 1906-ban pedig Londonban.³⁷ A díj értéke természetesen nem csak önmagában számít, hanem azok között a versenytársak között nyeri el igazi jelentőségét, akik szintén megkapták azt. A párizsi kiállításon Grand Prix-vel díjazták az olasz származású Franz Bujattit is. Bujatti szoros kapcsolatokat ápolta a császári udvarral, a gondosan kiválasztott udvari szállítók körébe tartozott, s minden bizonnyal nem véletlen, hogy a császár fél évszázados jubileumára ő állíthatta össze az Ausztria textiliparáról szóló kötetet. Ugyanakkor sikere független e pozíciójától, mert számon tartották a világ olyan fontos kereskedelmi centrumaiban, mint Párizs, London, New York, Kairó vagy Konstantinápoly. Ráadásul nem csak a szövés, hanem a kelmefestés és a mintanyomás területén is otthon volt, emellett lényegesen nagyobb gyárkomplexumot működtetett Dérinél, hiszen munkásainak száma a századforduló táján elérte az 1200-at, s a mechanikus szövőszékekből is 700-at üzemeltetett.

Bujatti figyelt a munkakörülményekre is: munkásai számára biztosította a megfelelő világítást és a higiéniai körülményeket.³⁸

A másik díjazott a szintén bécsi székhelyű Flemmich cég volt, amelynek termékei már az 1860-as évek közepétől jelen voltak az osztrák, majd a nemzetközi piacon. A vállalkozás 1870-ben a cseh Arnauba telepítette át gyártó üzezeit. Kezdetben itt is kézi szövőszékekkel dolgoztattak, de a kilencvenes évekre teljesen átálltak a gépi szövésre. Gyáraikban mindenféle textilipari munka folyt: félkész és teljes semely-árak gyártása, nyakkendőszelvény és divatárak készítése. A cég jelen volt a nemzetközi kereskedelmi központokban és a számos díjat nyert a különböző kiállításokon.³⁹

Mint e rövid ismertetésből kiderülhetett, jóval régebbi és jóval nagyobb cégekről van szó, mint Dérié, aki mégis képes volt arra, hogy nemcsak felvegye, hanem tartsa is velük a versenyt. Déri adója 1917-ben – amikor már nem nagyon foglalkozott újításokkal, újabb piacok megszerzésével, gyárjai csak a megszokott módon termeltek – tisztán 11 000 koronát tett ki, ami azt mutatja, hogy a jómódúak szűkebb társadalmi rétegébe tartozott.⁴⁰ S ekkor még nem is említettük az 1916. évi XXIX. törvényt, ami hadi nyereségadót rendelt kivetni – visszamenőlegesen! – az 1914–15–16. évi extrajövedelmekre. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyesületek esetében ez a rendes tőkenyereség-adón felül további 5–35%-os, a természetes személyek esetében a jövedelemadón felül további 5–45%-os adókötelezettséget jelentett.⁴¹

Déri üzeimai a korabeli körülmények szerint működtek, amit a gépesítés, a munkamegosztás, a munkaidőrend és az ellenőrzés határozott meg. Ezek voltak az alapfeltételei annak, hogy versenyképes tömegterméket lehessen előállítani. Az ipari forradalom, a tőke és a gépesítés összekapcsolódása egyrészt lehetővé tette a gazdasági növekedést, másrészt azonban csökkent a szövésből élők széles tömegek életminősége, sőt az életszínvonal gyakran a létminimum alatt volt. Az új gazdasági rendben jelentősen megváltoztak a korábbi háziiparban jellemző körülmények, a háztartás, az életmód és a napi időbeosztás, a gyereknevelés és a lakáskörülmények is. Mivel a textiliparban több nőt foglalkoztattak, mint férfit, elsősorban őket érintették e változások: „Amikor hazaérkezett egy nő a tizórás, megerőltető munka után, 4-6 gyereket várt, akik enni akartak és törődést szerettek volna. Gyakran este 10-11 óra volt, amikor nekiállt kimosni, a lakást kitakarítani és a kilyukadt ruhát megfoltozni. Amit hét közben nem tudott elvégezni, muszáj volt vasárnap megcsinálni. Így aztán a családos szövőnő sem ünnepnap, sem vasárnap nem tudott pihenni.” A túlhasználó nő legfőbb vágya ezért a polgári család idillje volt: a családjának élő háziasszony.⁴²

A vállalkozó és a munkavállaló érdekei közti ellentét szinte kibékíthetetlen volt. Az előbbi érdeke az volt, hogy a gépek, munkaeszközök és a munkafolyamat szervezése révén növelje a termelékenységét, azért, hogy versenyképes lehessen és maradjon. A munkavállaló érdeke viszont az volt, hogy javuljanak a munkahelyi körülmények, illetve össze tudja egyeztetni a munkát és a családot. Számára a gép produktivitása

egyáltalán nem volt lényeges, mert neki ebből nem volt haszna, ő csak a munkája nehézségét és a munkaidőt nézte.

Az érdekellentétet gyakran komoly feszültséghez vezetett. Így volt ez Déri esetében is, ahogyan a Mährisch Schönberg városa levéltárában fennmaradt dokumentumokból is látható, amelyek a Déri Frigyes gyárában zajló sztrájkokról tudósítanak. Igaz, ezekre csak 1900 és 1903 között került sor.⁴³ Minden bizonnyal összefüggnek azokkal szélesebb körű megmozdulásokkal, melyek a szakszervezetek egyre nagyobb szervezettségére utalnak. Morvaországban és Sziléziában már 1868-ban megalakultak munkás egyesületek, melyeknek szociális és munkásvédelmi céljaik is voltak. 1900 és 1914 között ugyanis a gazdasági növekedés ellenére a reálbérek stagnáltak vagy csökkentek. Ehhez járult még a 10-11 órás munkaidő, a rossz munkahelyi körülmények, a munkavédelem szinte teljes hiánya, a gyermekmunka elterjedése stb. Különösen nyomorúságosak voltak a lakáskörülmények: rozoga, szürke bérkaszárnnyakban, parányi, a családtagokon kívül albérlőkkel, ágyrajárókkal megosztott zsúfolt lakásokban, minden komfort nélkül éltek. A primitív világítás a sötétséget legfeljebb félhomállyá oszlatta, a kezdetleges fűtés pedig inkább füstöt, mintsem meleget adott. A munkások elkülönültséget fejezte ki a „*munkás külsejű ember*” viseltes öltözéke, a legolcsóbb, ún. „*cejg*” anyagból készült zakó és nadrág, a micisapka, valamint az olyan polgári státuszjelképek, mint a nyakkendő, a kesztyű és a sétabot hiánya. A munkásmegmozdulásokban érthető módon fontos volt a női munka könnyítése és a nők helyzetének javítása, hiszen a textiliparban jelentős volt a női munkások aránya. A sztrájkok során gyakran követelték a női munka könnyítését. A nőkre azért esett különös hangsúly, mert a gépi szövést leginkább nők és gyermekek végezték. A munka ugyanolyan monoton maradt, mint korábban, sőt a munkakörülmények romlottak azáltal, hogy hatalmas csarnokokban, a gépek állandó zaja mellett és nem kielégítő egészségügyi ellátás mellett kellett dolgozniuk. A nőket és a gyerekeket azért is alkalmazták szívesen, mert engedékenyebbek és béketűrőbbek voltak, mint a férfiak, így a rosszabb minőségű anyaggal és bánásmóddal is könnyebben megbékéltek. A mindenkori munkarendben pontosan rögzítették a munkaidőt, melynek betartását ellenőrizték. A 80-as években átlag 10-11 órát dolgoztak a munkások, a munkanapok száma évente 209 és 300 között mozgott. Az iparfelügyelet 1899-es jelentése szerint Olmützben és térségében a következőképp alakult a munkaidő: harminc gyárban naponta tíz órát dolgoztak, huszonhatban tízet és a felett, negyvennégyben pedig tizenegy órát. E hosszú munkaidőhöz járult még az utazással töltött idő. Mialatt a háziparban darabbér volt, addig a gyárakban a munkában töltött idő alapján kapták a munkások a bérüket. Általában a selyemgyárakban jobban kerestek, mint a házi munkával. Az átlagos éves munkabér a gyári munkásoknál 230 gulden volt, míg házi szövással csak 150 guldent tudtak megkeresni. A női szövők inkább csak a századforduló idején kaptak heti 3-5 guldent, ami éves szinten 230 guldent jelentett.⁴⁴

A fentiek alapján képet kaphattunk arról, milyen körülmények között dolgozhattak az emberek Déri gyáraiban. Nem tudjuk, mennyit tartózkodott itt, minden bizonnyal a gyár képviselői révén értesült a munka menetéről, a rendkívüli eseményekről és a termelés mennyiségéről. Mint a korabeli vállalkozók többsége, Déri számára is a munka és a gazdasági sikerek állhattak élete és gondolkodása középpontjában. 1922-ben, amikor a Bundesministerium für Handel und Gewerbe, Industrie und Bauten Déri kereskedelmi tanácsosi címével foglalkozott,⁴⁵ a Kereskedelmi, Gazdasági és Ipari Kamara részletes jellemzést adott róla. Ambiciózus, céltudatos és a textilipar közös ügyeivel is törődő közéleti emberként írták le.⁴⁶ Ehhez nagyon hasonló jellemzést olvashatunk róla a Schiel testvérekről szóló emlékkönyvben. Egyikőjük Déri bodenstadti gyárában kezdte a pályáját, sőt egy időben annak vezetője is volt. Visszaemlékezése szerint itt tanulta meg, hogy az embernek tisztában kell lennie az életcéljával és mindent ennek kell alárendelnie.⁴⁷ Dérinek tehát jó híre volt mind vállalkozóként, mind közéleti szereplőként. 1901-ben újra megválasztották a gyár- iparosok érdekeit képviselő szövetség tagjává, 1907-ben az osztrák munkaadók szervezete választmányának, 1908-tól pedig a vezetőség tagjai között találhatjuk, s tagja volt a selyemgyárosok szövetségének is. 1910-ben részt vett az osztrák ipari- és kereskedelmi bank megalapításában, s az igazgatótanács tagjává választották.⁴⁸ Ugyanakkor talán néha boldogtalannak érezte magát, mint versenytársa, Ferdinand Flemmich, aki néha *„igazán boldogtalan volt, mert folyton-folyvást csak építkezés-re kellett gondolnia. Néha egy telek megszerzése komoly harcot jelentett, de ez csak így volt lehetséges”*.⁴⁹

Vállalkozása működésében nem az első világháború hozott jelentős változást, hiszen, mint a befizetett adója alapján korábban láthattuk, ebben az időben is jelentős jövedelemre tett szert. Annál inkább komolyan érintette a trianoni döntés, a Monarchia földarabolása, mert gyárjai idegen ország területére kerültek. A Monarchia gazdasági potenciáljának jelentős része az újonnan létrejött országokra esett: ipari kapacitásának mintegy 70%-a Csehszlovákiához került, a textilipar esetében 75-80%-ról beszélhetünk. Az új határok kitűzése keltette bizonytalanság jelentősen hátráltatta a gyárakban folyó termelést, ráadásul a textilipar ettől függetlenül is nehézségekkel küszködött. A háborús veszteségek és a tőkevesztés jelentősen csökkentette az iparba fektethető pénz mennyiségét, s ez szinte lehetetlenné tette a háború előtti szövőkapa- citás újbóli fölépítését. További korlátozó tényezőt jelentett a textilipar bécsi vagy ausztriai székhelyű vállalkozásai számára, hogy elveszítették korábbi fontos nyersanyagot biztosító területeiket. Most már nem lehetett a cseh, a morva és a sziléziai beszállítókkal oly módon üzletelni, vagy akár szerződést kötni, ahogyan korábban. A gyártulajdonosok számára nagy nehézséget jelentett az is, hogy a termeléshez szükséges szenet biztosító Szudéta-vidéki bányák is Csehországhoz kerültek. A szenet csak nagy nehézségekkel és magas áron tudták beszerezni. Mindezen

tényezők következménye, hogy a textilipar, benne a selyemipar termelése a felével kevesebb volt, mint az első világháború kitörése előtt.⁵⁰

Az eladási oldalon is komoly nehézségek mutatkoztak, mert az utódállamok gazdaságpolitikája a saját tulajdonú gyárak támogatására és az idegen tulajdonban lévők hátráltatására épült. Így a saját iparuk számára kedvező rendelkezéseket hoztak. Többek között jelentősen emelték az importáruk behozatali adóját, bizonyos textilárúk esetében 130%-kal. Megtiltották vagy alacsony kontingenst állapítottak meg a behozott áruk estében, megnehezítették az elszámolást, a pénzügyi tranzakciókat, így megtagadták bizonyos fizetőeszközök elfogadását.⁵¹

Mindez arra kényszerítette a bécsi székhelyű, de idegen államok területén lévő telephelyet, gyárat birtokló vállalkozókat, hogy alaposan átgondolják közeli és távlati lépéseiket. Pontos tervekről nyilván nem beszélhetünk, hiszen hosszú ideig senki nem volt képes megmondani, pontosan mi is várható, mi lesz az utódállamokban lévő vállalkozásaik sorsa. Ekkor még nem lehetett tudni, mennyi idő alatt lehet rendezni a tulajdonukban álló gyárak fölötti rendelkezési jogukat, milyen lesz a törvényi környezet, hogyan viszonyulnak hozzájuk az új állam képviselői, de azt sem, hogyan a munkásaik. Milyen megoldási lehetőségek voltak azon vállalkozások számára, melyet Bécsben alapítottak, ott is adóztak, de telephelyeik, termelő üzemeik az utódállamokhoz kerültek? A politikai kommunikáció nem sok jót sejtetett a számukra. Az új országok politikai vezetése ugyanis e magántulajdonban lévő gyárak „honosítását” tűzték ki célul: „Megtörni a külföldi, kiváltképp a bécsi tőke befolyását a cseh és morva területeken, és a budapestiét a szlovákiai gazdaságban.” Ez azt jelentette, hogy hazai vállalkozóknak akarták átadni az üzemeiket. A külföldi, így a bécsi tulajdonosok is, hogy megakadályozzák gyáraik, vállalkozásaik honosítását, a következő lehetőségek egyikét tudták választani: vagy megosztják vállalkozásukat, vagy áthelyezik a székhelyüket az új államba, esetleg beviszik azt egy holdingba.⁵² Az első megoldás lényege, hogy az utódállam területén működő vállalkozás létrehoz az érintett ország területén egy tőkés társaságot saját irányítással, vagyis egy leánytársaságot alapít, melyet az anyaországbeli székhely irányít és működtet. A második azon vállalkozások számára volt járható út, akiknek Ausztriában csak a központjuk volt, de ott tényleges termelő vagy kereskedői tevékenységet nem folytattak. Végül, kínálkozott az a lehetőség, hogy egy holdingba vigyék be vállalkozásukat.

Azoknak volt a legkevesebb veszténivalójuk, akik 1918 előtt alapítottak gyárat, és székhelyüket áthelyezték az utódállamban, mert így folyamatosan intézkedni tudtak a biztonságuk érdekében. Más volt a helyzet azokkal, akiknek gyárak ugyan az újonnan létrejött államban volt, de székhelyük Bécsben. Ezek ugyanis nem vagy alig tudtak növekedni és érdekeltségeket szerezni. Déri Frigyes végül 1923-ban adta el a gyárat Hermann Schefternek, egy Zábreh székhelyű cég tulajdonosának. Hermann Heinrich Schefter 1923-ban testvérével együtt átvette apjuk hohentadti

gyárának irányítását, majd ugyanebben az évben Bodenstadtban, Mähren Schönbergben és Ludwigsdorffban újabb üzemeket vásároltak, ami során negyven kiskereskedelmi üzlet és széles exporthálózat is a tulajdonukba került. E vásárlás által váltak valódi nagyvállalkozóvá, üzemeikben 1900 munkást foglalkoztattak. 1923. november 30-án történt az adásvétel,⁵³ s még ebben az évben Dérit törölték az adózók listájából. A Mariahilfer Strasse 84. immáron nem egy vállalkozás székhelye volt, hanem csak egy gyűjtő magánlakása, amely tele volt zsúfolva műkincsekkel...

RÖVIDÍTÉSEK

WStLA = Wiener Stadt- und Landesarchiv

OeStA = Österreichisches Staatsarchiv

JEGYZETEK

- ¹ Tátrai Patrik – Kocsis Károly – Gábrity Molnár Irén – Takács Zoltán: *A Vajdaságot érintő migráció és annak történeti előzményei*. Tér és Társadalom, 2013/2. 37–38.; Gál Zoltán – Rác Szilárd: *Városok fejlődése és pénzügyi funkciói a mai Vajdaság területén a dualizmus időszakában*. In: Regionális kaleidoszkóp. Szerk.: Takács Zoltán, Ricz András, Szabadka, 2014. 93–94.; Fábrián Borbála: *Fejezetek a bajai zsidóság történetéből*. Bácsország, 2014/2. 50–55.
- ² A déli országrészben jelentős a birtokokkal rendelkező bérlők vagy tulajdonosok száma. Vö. Karády Viktor: *A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről*. Regio, 1994/2. 47.
- ³ Kőhegyi Mihály: *Névjegyzék, Összeírása a Bács-Bodrog megyebeli bajai választókerület választóinak, az Izraelita Kongresszusi képviselők választása tekintetében*. <http://www.forrasfolyoirat.hu/9905/kohegyi.html>
- ⁴ Györe Zoltán: *Bácska demográfiai és gazdasági jellemzői a XIX. század elején*. http://www.vmtt.org.rs/mtn2011/316_343_Gyore_A.pdf, 337–338.
- ⁵ Karády Viktor: *A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben*. In: Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest, 1997. 98–101.
- ⁶ *Déri Frigyes önéletírása*. Sajnos csak két oldal maradt meg Czakó Elemér hagyatékában. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) P2023.
- ⁷ John, Michael-Lichtblau, Albert: *Schmelztiegel Wien – Einst und jetzt*. Wien–Köln, 1992. 33.; Goldhammer, Leo: *Die Juden Wiens – Eine statistische Studie*. Wien–Leipzig, 1927. 9.
- ⁸ Hollaender Rózsi: *Déry Julianna (1864–1899) élete és költészete*. Német Philológiai Dolgozatok, 16. Budapest, 1913. 11. (A továbbiakban: Hollaender 1913.)
- ⁹ Wiener Stadt- und Landesarchiv (A továbbiakban: WStLA) BG Innere Stadt 7/A, Verlassenschaftsakt: Johanna Déri, 1908. 12. 11.
- ¹⁰ Hollaender 1913. 11.
- ¹¹ Brozbohatty, Johannes: *Die demographischen Bewegungen der Wiener Juden zwischen 1867 und 1914 im Spiegel der Statistischen Jahrbücher der Stadt Wien*. Wien, 2008. 55–56.
- ¹² Rozenblit, Marsha L.: *Die Juden Wiens 1867–1914: Assimilation und Identität*. Wien, 1988. 83.
- ¹³ Sesztina Jenő Czakó Elemérnek, 1944. 06. 13. MNL OL, Czakó Elemér hagyaték, P 2023.
- ¹⁴ Staudacher, Anna L.: *„... meldet den Austritt aus dem mosaischen Glauben“. 18000 Austritte aus dem Judentum in Wien, 1868–1914: Namen – Quellen – Daten*. Frankfurt a. M., 2009. 90–92.

- ¹⁵ WStLA BG Neubau AI, Verlassenschaftsakt: Brix Luise, 1910. 11.30.
- ¹⁶ Erre utal az is, hogy Uránia női választmányának alelnöki tisztét Brix Louise töltötte be, az elnök Alexandrine zu Windisch-Graetz hercegnő volt. Rendszeresen szerveztek bálakat a társaság népszerűsítése és támogatók szerzése érdekében. Az Erzsébet érdemrenddel tüntették ki humanitárius tevékenységéért. Haláláról a *Sport und Salon* c. lap is hírt ad (1910. 11. 26., 8.). Ugyanezen újság arról is tudósított, hogy Dériék meghívást kaptak arra az operaestre, melyet Alexandrine zu Windisch-Graetz rendezett Adolf Friedrich von Mecklenburg esküvője alkalmából (1910. 02. 19.).
- ¹⁷ Vö. Karády Viktor: *Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között*. Szociológiai Szemle, 1993/2. 3–5.
- ¹⁸ Déri Frigyes *önéletrajza*. Lásd a 6. jegyzetet.
- ¹⁹ Vö. Friedrich Déri. In: Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels- u. Gewerbe-Adressbuch für d. k.k. Reichshaupt- u. Residenzstadt Wien u. Umgebung. Wien, 1881–1922.
- ²⁰ WStLA, Handelsgericht B74 21 191.
- ²¹ Exner, Wilhelm Franz: *Beiträge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen Oesterreichs von der Mitte des XVIII. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Band I.* Wien, 1873. (A továbbiakban: Exner 1873.)
- ²² Flemmich, Erika: *Unser Vater war a Hausherr und a Seidenfabrikant*. Wien, 1987. 122–123. (A továbbiakban: Flemmich 1987.)
- ²³ *Compass. Finanzielles Jahrbuch für Österreich–Ungarn 1875. Zweiter Theil*. Hg. Gustav Leonhardt. 8. Jg. Wien: Beck'sche Universitäts-Buchhandlung (Alfred Hölder) [1875]. 320.; Bled, Jean-Paul: *Wien. Residenz – Metropole – Hauptstadt*. Wien, 2002.; Pemsel, Jutta: *Die Wiener Weltausstellung von 1873. Das gründerzeitliche Wien am Wendepunkt*. Wien, 1989.; Skramlik, Helma: *Die räumliche Entwicklung Wiens zur Zeit der Wiener Weltausstellung 1873*. Diplomarbeit. Wien, 1992.
- ²⁴ Takáts Rózsa: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez I–II*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1992/1994. 163–194.; Exner, 1873. 185.
- ²⁵ Steinbach Ferenc, *Bezerédj Pál és a hernyóselyem kultúra megteremtése*. MNL OL. Helytörténeti kéziratár: K654. http://www.tolna.hu/res/bezeredj_selyemkultura_tanulmany.pdf, 8–9.
- ²⁶ „Szívélyes érintkezést tartok fenn Déri Frigyes bécsi selyemnyakkendő gyárossal is” – írta Bezerédj. Déri később is baráti kapcsolatot ápolt Bezerédj Pállal, vele küldött festményt a bajai múzeum számára. Déri Frigyes feljegyzése a múzeumalapítás gondolatának megszületéséről. Déri Múzeum Történeti Tára. Vö. *A magyar selyemtenyésztés 205 éves múltjából*. Összeáll.: Fent István. Budapest, 1930. 104.
- ²⁷ Bujatti, Franz: *Die Geschichte der Seidenindustrie Österreichs*. Wien, 1893. 136–146. (A továbbiakban: Bujatti 1893.)
- ²⁸ Mährisches Tagblatt, 1909. 03. 22., 3–4.; Deutsches Nordmährerbblatt, 1909. 03. 28., 4.; Schlesisches Tagblatt, 1909. 03. 23., 2–3.
- ²⁹ Bujatti 1893. 140.
- ³⁰ Uo., 171.
- ³¹ WStLA, Steuerkataster K2/2 – Zentralgewerberegister: Friedrich Déri; WStLA Handelsgericht B74/21/191.
- ³² *Die gross-Industrie Oesterreichs: Festgabe zum glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Oesterreichs 1898. Band 3*. Wien 1898. 137. (A továbbiakban: Die gross-Industrie Oesterreich 1898.)
- ³³ *Jubiläums-Ausstellung Wien 1898. Officieller Katalog*. Hg. Duschnitz, Alexander Verlag der Ausstellungs-Commission, Wien, 1899. 53.
- ³⁴ *Adreßbuch der Textil-Industrie der Nachfolgestaaten Österreich–Ungarns, ferner von Polen und Jugoslavien*. XI. Auflage 1923. Reichenberg, 1923. 36., 241.
- ³⁵ Rochowanski, Leopold W.: *50 Jahre, Gebrüder Schiel A. G. Seidenwarenfabriken*. Wien, 1940. 6. (A továbbiakban: Rochowanski 1940.)
- ³⁶ Déri termékeiről igazi mesterművekként írnak a korabeli lapok, Franz Bujattiéhoz hasonlóan. Linzer Volksblatt, 1898. 05. 29., 2.

- ³⁷ Die gross-Industrie Oesterreich 1898. 137.
- ³⁸ Wurzbach, Constantin von: *Bujatti, Franz*. In: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 2. Theil. Wien, 1857. 201.; Turková, Hana: *Vybrané objekty textilního průmyslu na území města Šumperka*. In: Technické památky. Památková péče na Moravě 14/2008. 29–30. https://www.npu.cz/uop/bрно/publikacni_cinnost/zpravy_14.pdf
- ³⁹ Die gross-Industrie Oesterreich 1898. 3.; ZN: *Flemmichovo město ve městě*. <http://www.svcrymarov.cz/horizont/11/17-2011.pdf>, 6–7.
- ⁴⁰ WStLA, Steuerkataster K2/2 – Zentralgewerberegister: Friedrich Déri; WStLA Handelsgericht B74/21/191.
- ⁴¹ Déri Frigyes hagyatéka aktája a következő vagyonelemeket nevesíti: ingatlant 3 milliárd osztrák korona értékben, ingóságokat 20 millió osztrák korona értékben, 150 milliónyi értékpapírt és néhány milliárd követelést. WStLA Todfallsaufnahme: Friedrich Déri, 1924. 10. 31.
- ⁴² Flemmich 1987. 125.
- ⁴³ Állami Kerületi Levéltár, Šumperk, AM Šumperk, karton 496, inv. č. 1347., OÚ Šumperk – I, pres. 481/1900, karton 2., OÚ Šumperk – I, inv. č. 831, pres. 18/1901, karton 26., OÚ Šumperk – I, inv. č. 835, pres. 22/1903, karton 26.; A Die Arbeiter Zeitung 1903. szeptember 2-i száma arról ad hírt, hogy a rögzített munkabérékért lépnek sztrájkba a dolgozók. Déri a Die Arbeit szerkesztői kérésére azt nyilatkozta, hogy egy egészen új anyaggal kellett a munkásainak feldolgozni, és ezért a szokásos bért kapták meg. A gyár vezetője ezt közölte velük, de a sztrájkot a korábbi elhatározásuknak megfelelően megtartották. Die Arbeit, 1903. 09. 16., 6.
- ⁴⁴ Flemmich 1987. 127–131.
- ⁴⁵ E cím elnyeréséhez többféle út vezetett. Voltak, akik kiüntetésként kapták meg, de többségben voltak azok, akik egy adott iparágban és iparágért kiemelkedő munkát végeztek. Vö. Kraft, Rudolf: *Handbuch der Kommerzialräte Österreichs*. Wien–Leipzig, 1933. 5.
- ⁴⁶ Titel Kommerzialrat: Friedrich Déri, Österreichisches Staatsarchiv 2592/1923 AdR.
- ⁴⁷ Rochowanski, 1940. 4.
- ⁴⁸ Die Arbeit, 1901. 11. 24., 3., Linzer Volksblatt 1907. 03. 08., 9., Pilsner Tagblatt, 1907. 03. 08., 6., Die Arbeit, 1909. 12. 19., 14., Jorgel Briefe, 0910. 02. 25., 7.
- ⁴⁹ Flemmich 1987. 171.
- ⁵⁰ Janovsky, Karl: *Der Anteil der einzelnen Sukzessionsstaaten an der Textilindustrie der Länder der ehemaligen Österreichisch–Ungarischen Monarchie*. Wien, 1920.; Gulyás László: *A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–39) regionális vonatkozásai*. Tér és Társadalom, 2003/3. 130.
- ⁵¹ *Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Ostmark und dem böhmisch-mährischen Raum*. Monatsberichte des Wiener Institute für Wirtschafts- und Konjunkturforschung, 1939. április 19., 109–122.
- ⁵² Wessely, Kurt: *Zisleithaniens Wirtschaft und die Nachfolgestaaten*. In: Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum. Hg. Richard Georg Plaschka u. Karlheinz Mack, Wien, 1970. 442–443.
- ⁵³ *K INZERÁTU NA OBÁLCE*. Kulturní život – květen/2004. <http://sumpersky.rej.cz/clanky/clanek-1984/>